

L'URBANISME MUSULMÀ D'ONTINYENT

Francisco Franco Sánchez

1. INTRODUCCIÓ

El treball de reconstruir el pla urbà d'època islàmica de qualsevol població és un exercici que transcedeix la mera tasca de cabussar en les escasses fonts islàmiques o en les irregulars fonts cristianes de l'època de la conquesta. Suposa una tasca multidisciplinària: històrica, perquè es fan servir les dades històriques que es coneixen; arqueològica, perquè cal comptar amb les troballes materials; sociològica, perquè la ciutat és el marc essencial de la vida social del musulmà, i islamològica, en suma, perquè el marc urbà també està influït per la manera de veure el món de l'Islam. Tot això, contribueix a fer una idea complexa de la vida en l'època islàmica en la població objecte d'estudi.

Des de l'elaboració per Míkel de Epalza d'un «model operatiu» d'urbanisme musulmà (1), es pot afirmar que hi ha un mètode de treball que serveix de guia i ajuda per a la reconstrucció del pla islàmic de

qualsevol població. Gràcies a l'ús d'aquest *model* s'ha pogut reconstruir l'urbanisme islàmic d'un gran nombre de localitats del Sharq Al-Andalus, des de poblacions que en l'època musulmana van tenir una gran importància, com ara Oriola, fins a d'altres de menor entitat urbana, com Benissa (2).

Si ens atenem a l'urbanisme, les poblacions d'Al-Andalus es podrien dividir en tres grups. En el primer, s'hi inclourien les grans metròpolis musulmanes; el seu accelerat creixement, de vegades anàrquic, impedeix la definició d'un model urbà comú a totes elles; per la seua singularitat s'han d'estudiar particularment. En segon lloc, caldria considerar la gran majoria de les ciutats grans i mitjanes; aquestes sí que s'atenen, generalment, a un model urbà ben definit; la història o la complexitat dels seus plans ens indicaran si aquestes s'han d'interpretar mitjançant el *model operatiu* de *madinat* o ciutat complexa. En un tercer grup, cal incloure-hi els nuclis d'una me-

nor entitat urbana històricament (encara que avui puguin ser poblacions importants), el seu pla es correspondrà amb el del *model* d'urbanisme musulmà del poble o hàbitat rural. L'aplicació d'un o d'un altre model ve, doncs, determinada per la importància històrica de l'enclau en el període musulmà i per la complexitat de les estructures urbanes que presente cada població.

Davant la complexitat aparent que presenta el pla urbà de les *madinat(s)* o ciutats, quan s'analitzen els enclaus de poblacions rurals, el major simplisme del *model* general (conseqüència d'un menor nombre d'habitants, menor quantitat de serveis, etc.) fa més senzilla la reconstrucció del pla d'aquestes poblacions rurals. L'urbanisme de les ciutats abans ressenyades és ben conegut pels recents estudis que sobre aquestes s'han dut a terme; pel contrari, són escasses, o estem mancats totalment d'investigacions sobre l'urbanisme islàmic d'alqueries i poblacions de menor entitat, com

és el cas d'Ontinyent. Aquesta doble diferenciació entre ciutats complexes i nuclis urbans menors s'aprecia clarament en les poblacions situades tot al llarg de la Via Augusta (3) de temps islàmics, que vam estudiar en la comunicació al Congrés que sobre *La ciutat islàmica* va tenir lloc a Saragossa: així, dins de les ciutats complexes cal situar Sagut, Xàtiva i Oriola, mentre que dins l'urbanisme més simple s'han de situar els plans de Bocairent, Beneixama o Ontinyent (4).

2. EL PLA URBÀ DE L'ONTINYENT ISLÀMIC

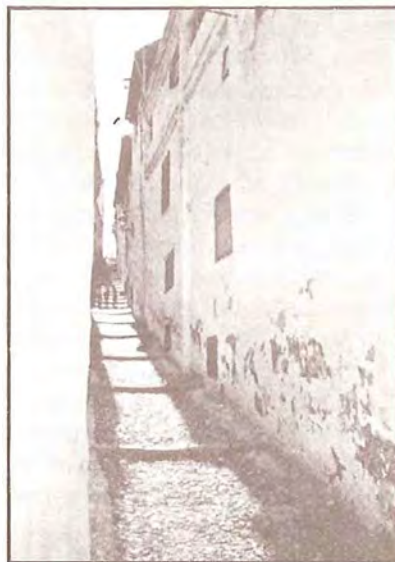
Davant la imatge actual d'Ontinyent, vila industrial i pròspera, aquesta població en el període islàmic no va assolir tanta rellevància. L'enclau musulmà estava situat en la part alta d'un promontori rocallós o tossal d'uns 300 metres de llarg per 150 m. d'ample, les parets del qual sobre el riu Clariano atenyen fins uns 25-30 m. i cauen quasi verticalment. L'altre costat longitudinal del recinte estava també delimitat pel barranc de Sant Jaume, de menor profunditat que l'anterior. Quedava així definit un ampli recinte emmurallat que es veia afavorit per la condició acinglada del terreny (5). Aquesta favorable situació orogràfica, que facilitava la defensa, i el fet de ser un indret de pas immediat a la Via Augusta sembla que va determinar el seu naixement com a vila romana d'algun *Antinius* o *Untinianus*; però, malgrat l'origen romà que sembla evidenciar el topònim, no s'hi han trobat encara restes anteriors al període islàmic dins el recinte de la vila (6).

Ja en el període islàmic, una excel·lent radiografia del que degué ser la vida urbana, dels personatges musulmans que coneixem per les fonts àrabs, de l'alimentació i de la història àrab de la regió, en suma, ha estat descrita per Mikel de Epalza (7), el qual a l'article sobre «La Vall d'Albaida Musulmana» dóna una idea molt aproximada del que degué ser el batec de la vida i de la història dels musulmans de la Vall d'Albaida. Per aquestes dades històriques i arqueològiques sabem de l'existència d'Ontinyent com a nucli poblacional en el lloc que avui

està situat el clos o siti històric de la població, però també sabem que va assolir un desplegament urbà que no es comparable a altres grans ciutats de la mateixa Via Augusta com ara Sagunt, Alzira, Xàtiva, Oriola, etc. El seu urbanisme es correspon, per tant, amb el segon *model*, el de l'hàbitat menor.

El *model operatiu* d'urbanisme musulmà aplicable als hàbitats rurals de menor entitat queda definit per un recinte tancat, amb un carrer central, en un dels extrems del qual s'ubica la porta del recinte; immediata a aquesta entrada a la població hi serien la mesquita, els banys de vapor i alguns serveis públics (amb la finalitat que els camperols o qualsevol foraster poguera accedir a aquests serveis i als llocs religiosos sense haver d'entrar més en la població); a ambdós costats d'aquest carrer central se situen els habitatges i altres carrers secundaris perpendiculars (8). Molt sovint està encerclat tot o part del recinte per una murada (com a Bocairent) (9), mentre que en altres la part de darrere de les cases forma un mur continuat i aïllant de l'exterior (com ara el cas de Benissa) (10).

Aquest *model* és fàcilment reconoscible a Ontinyent. L'estudi bàsic de l'urbanisme d'aquesta població en l'època medieval cristiana ha estat definit per Agustí Ribera (11); el pla descrit per ell per al moment posterior a la conquesta cristiana és essencialment el de la darrera època del domini islàmic, encara que hi caldria fer algunes matitzacions.

Segons apunten Escolano i Madoz (12) la vila d'Ontinyent estava ben fortificada i tenia una única porta d'entrada, la coneguda com a Porta de l'Àngel o del Mirador (orientada a l'est), defensada per dues torres i a la qual s'arribava després d'haver passat tres línies de murades (13). Si prenem com a referència obligada aquesta indicació, el pla resultant difereix essencialment en la seua lògica del *model operatiu* d'urbanisme musulmà ja esmentat; quedaria definit per una porta d'entrada que dóna accés a un eix vial format pel c. Mirador—c. Callaris, que ve a ser un camí de ronda paral·lel a la murada de llevant; a l'extrem sud d'aquest eix quedarien la mesquita aljama i l'alcàsser.

De la comparació d'aquest pla hipotètic amb el de la veïna Bocairent es poden extraure algunes conclusions interessants (14). En el plànol adjunt del Bocairent islàmic es distingeix clarament com en aquesta ciutat sí que es compleix fidelment el *model* d'urbanisme islàmic esmentat abans. L'entrada principal a la població es feia des de la part baixa, travessant el Pont Vell, s'accedia al Portal de Sant Joan. Immediata a aquesta entrada hi era situada la mesquita aljama, en el lloc on avui està l'ermita de Sant Joan. Des d'aquesta part s'accedeix a un tortuós eix viari en forma de Y (eix en el carrer de Sant Joan, que continua pel carrer Mirador i carrer de la Mare de Déu d'Agost), que va ser el nucli axial del primer i essencial agrupament poblacional (15).

L'explicació del pla de Bocairent és molt més complexa, però hem volgut ressaltar com l'urbanisme musulmà observable en aquesta població veïna sí que es manifesta coherent amb les pautes del *model operatiu* d'urbanisme musulmà ja ressenyat. En conseqüència, s'ha de tenir una raonable sospita sobre el pla urbà d'Ontinyent, que es pot deduir de les notícies d'Escolano i Madoz ja esmentades.

Per aquest motiu, i segons la lògica de l'urbanisme musulmà, apuntem la possibilitat que la porta principal de l'Ontinyent islàmic estiguera en el lloc de la que fou

anomenada posteriorment Porta de Sant Roc, oberta al sud, en el costat oposat al Pont Vell sobre el riu Clariano. La presència immediata de la mesquita aljama (en el lloc on avui es troba l'arxiprestal de Santa Maria) (16), del palau de la duquesa d'Almódovar (17), construït sobre l'anterior alcàsser musulmà, i l'entrada per aquest lloc a la població de la conducció d'aigües ens porten a aquesta conclusió. La identificació de la porta principal de la població islàmica amb el Portal de Sant Roc bé va poder tenir un origen defensiu, en primer lloc, per estar la mesquita, l'alcàsser i la porta en la part més alta del tossall i, en segon lloc, per a protegir aquesta entrada en obligar a fer una marrada sota la murada de la població a qui volguera penetrar-hi.

Tretze anys després de la conquesta, un document datat a Tortosa el 26 de març de 1258, afirma que un violent terratrèmol va acabar amb una part de les murades i les torres de la ciutat. Davant d'aquest esdeveniment Jaume I eximeix d'impostos durant dos anys el poble d'Ontinyent a fi que així puguin dotar la reconstrucció de les murades i torres destruïdes (18). Possiblement, en la reconstrucció després del terratrèmol, els catalano-aragonesos, senyors recents de la vila, van decidir de canviar-hi l'accés principal en construir la Porta del Mirador i les dues torres que la guarden; la finalitat va poder ser la de trencar l'eix poblacional islàmic i donar prioritat a una altra part de la vila, o bé la d'evitar haver de fer la marrada que suposava arribar fins a la Porta de Sant Roc; així, a partir d'ara, aquesta nova porta forta passarà a ser la més important de la vila, fins el punt que P. Madoz afirma que és l'única porta d'accés a la població.

La tercera porta, la del Raval o de la Trinitat, va ser oberta per manament de Jaume II, amb la finalitat de comunicar la ciutat amb el primer dels seus ravals (situat davant seu), poblat pels musulmans expulsats de la vila després de les revoltes de la segona meitat del segle XIII.

El carrer principal, l'eix de la po-

blació islàmica, seria l'actual c. Croades, mentre que el recinte urbà quedaria definit entre els carrers església de Sant Pere-c. Trinitat (antic c. Major), a l'oest, i el c. Magdalena-c. Mirador, a l'est. En un moment posterior, possiblement a la fi del període musulmà, aquest recinte inicial s'ampliaria fins configurar el clos emmurallat definit per A. Ribera. Així s'explicaria la forma envoltent del nucli central dels carrers església de Sant Pere-c. Trinitat. L'espai que quedaria entre aquesta i la murada exterior seria, per tant, una ampliació del nucli islàmic originari.

L'abastiment d'aigües encara es continua obtenint mitjançant una conducció (avui subterrània) que vindria des del paratge conegut com el Llombo i, després de superar una lleugera vall gràcies a un sífó, arribava a la població. En un plànol del segle passat, la còpia del qual és a l'Ajuntament, es distingeix clarament aquesta séquia, que entra en el clos de la ciutat vella per l'antiga plaça de l'Església, des d'aquí en aquest plànol es divideix la conducció en nombrosos ramals que, circulant per sota dels carrers, abastien un bon nombre de fonts. No hi ha cap notícia sobre l'existència d'algun manantial dins la ciutat, tampoc no es coneixen aljups; sí que s'han trobat, pel contrari, diversos pous negres, que han donat abundant material ceràmic islàmic (19). L'existència en el plànol esmentat d'un hospital en la part de darrere de l'església, antiga aljama, ens fa pensar que possiblement també aquí (com a Oriola, per exemple) els banys islàmics es van poder transformar en hospitals cristians baixmedievals.

Aquest seria, a grans trets, el pla de l'Ontinyent islàmic. Quedaria determinada la població pel rost de l'enclau emmurallat, encara que l'orografia va poder evitar que el pla quedara configurat igual que el model de treball d'urbanisme rural amb el qual venim treballant. L'orografia, sobretot, i el proveïment d'aigua exterior van propiciar la ubicació de l'alcàsser, la mesquita i el possiblement proper *hammam*, immediats a la porta d'entrada a la població.

Com a conseqüència final constatem com és de fruitosa l'aplicació del model operatiu general d'urbanisme musulmà en les poblacions amb un passat islàmic a l'hora d'elaborar una sèrie d'hipòtesis que permeten definir els models urbanístics de cada població islàmica. Seran generalment l'orografia i el proveïment d'aigua els dos elements que, en la majoria dels casos, determinaran la concreció d'aquest model de funcionament urbanístic en un espai concret. Aquest *model operatiu* suposa una gran ajuda per a l'investigador quan les dades històriques o arqueològiques són massa escaduses i no poden aportar excessiva llum a la investigació urbanística, com s'esdevé en el cas d'Ontinyent.

NOTES

(1)—EPALZA, MIKEL DE: «Un 'Modelo operativo' de urbanismo musulmán». *Sharq Al-Andalus. Estudios Árabes*. Alacant, núm. 2, 1985, pp. 137-149, i «Espacios y sus funciones en la ciudad árabe». *La ciudad islámica*. Saragossa, 1 al 14 de desembre de 1988 (en premsa).

(2)—La definició i l'evolució de l'urbanisme islàmic d'Oriola es van posar de relleu a FRANCO SÁNCHEZ, FRANCISCO: *Estudio de los Espacios Urbanos de la ciudad de Orihuela en el período islámico*. Memòria de Llicenciatura llegida a la Universitat d'Alacant l'11 de maig de 1987 (en premsa). FRANCO SÁNCHEZ, FRANCISCO: «El espacio del agua en la ciudad de Orihuela en época islámica», publicado en las Actas del Simposio sobre *Agua y poblamiento musulmán. Agua i poblament musulmà (Simposium de Benissa, abril 1987)*. Benissa.

Ajuntament, 1988, pp. 33-53. L'urbanisme de Benissa va ser estudiat per EPALZA, MÍKEL DE: «Elementos árabes del urbanismo de Benissa». *Revista de Festes*. Benissa, 1985, 1 pág. Aquestes investigacions sobre l'urbanisme musulmà s'han centrat especialment en el Sharq Al-Andalus i les Illes Balears. No enumeraré la ja llarga llista de treballs que, tot basant-se en aquest model operatiu d'urbanisme musulmà, han vist la llum, però sí que he de deixar constància de la seua aplicació en l'estudi de poblacions com ara Alacant, Beneixama, Benissa, Bocairent, Palma de Mallorca, Oriola, Petrer, Sagunt, etc.

(3)—*Vid.* MARÍA JESÚS RUBIERA: *Villena en las calzadas romana y árabe*. Alacant. Ajuntament de Villena/Universitat d'Alacant, 1985, pp. 23-24.

(4)—FRANCO SÁNCHEZ, FRANCISCO: «Estudio comparativo del urbanismo islámico de seis poblaciones de la Vía Augusta: Sagunto / Xàtiva / Orihuela y Ontinyent / Bocairent / Beneixama». *La ciudad islámica*. Saragossa, 1 al 4 de desembre de 1988 (en premsa).

(5)—Un estat de la qüestió sobre les troballes arqueològiques es pot trobar en RIBERA, AGUSTÍ: «La Vila: Cementeri Medieval i hàbitat islàmic (Avanç)». *Bulletí d'Informació Municipal*. Ontinyent, núm. 11, desembre 1986, pp. 31-35, i del mateix autor: «La Vila d'Ontinyent, hàbitat islàmic». *Fiestas de la Purísima*. III Ontinyent, 1987, pp. 17-21.

(6)—RIBERA, AGUSTÍ; BOLUFER, JOAQUIM: «La Romanització a Ontinyent», *Estudis i*

Documents. Ontinyent, núm. IV, 1988, pág. 6.

(7)—*Estudis i Documents*, Ontinyent núm. IV, 1988, pp. 17-23.

(8)—EPALZA, MÍKEL DE: «Un 'modelo operativo' de urbanismo musulmán».

(9)—*Vid.* FRANCO SÁNCHEZ, FRANCISCO: «Estudio comparativo del urbanismo islámico...» (en premsa).

(10)—*Vid.* EPALZA, MÍKEL DE: «Elementos árabes del urbanismo de Benissa».

(11)—RIBERA i GÓMEZ, AGUSTÍ: «Ontinyent: una aproximació al recinte murat medieval». *Arqueología Medieval Española. II Congreso. Madrid 19-24. Enero 1987. Tomo II: Comunicaciones*. Madrid, Consejería de Cultura de la Comunidad de Madrid. Asociación Española de Arqueología Medieval, 1987, pp. 251-262.

(12)—ESCOLANO, GASPAR: *Décadas de la Insigne y Coronada Ciudad y Reino de Valencia*. J. B. Perales, 1979, vol. II, pág. 553; i MADDOZ, P.: *Diccionario Geográfico-Estadístico-Histórico de Alicante, Castellón y Valencia*. València. Reedició preparada per la Institució Alfons el Magnànim, 1982, vol. II, pág. 78.

(13)—De Bocairent, la primera notícia en les fonts àrabs és d'Alidrisi, del segle XII, mentre que d'Ontinyent les referències són d'Ibn Al-Abbar, un segle posterior: *AL-IDRISI: Geografía de España*. València, Ed. Anubar, 1974, text àrab en la pág. 41 i traducció en la pág. 183, i EPALZA, MÍKEL DE: «La Vall d'Albaida musulmana».

(14)—*Vid.* FRANCO SÁNCHEZ, FRANCISCO:

«Estudio comparativo del urbanismo islámico...» (en premsa).

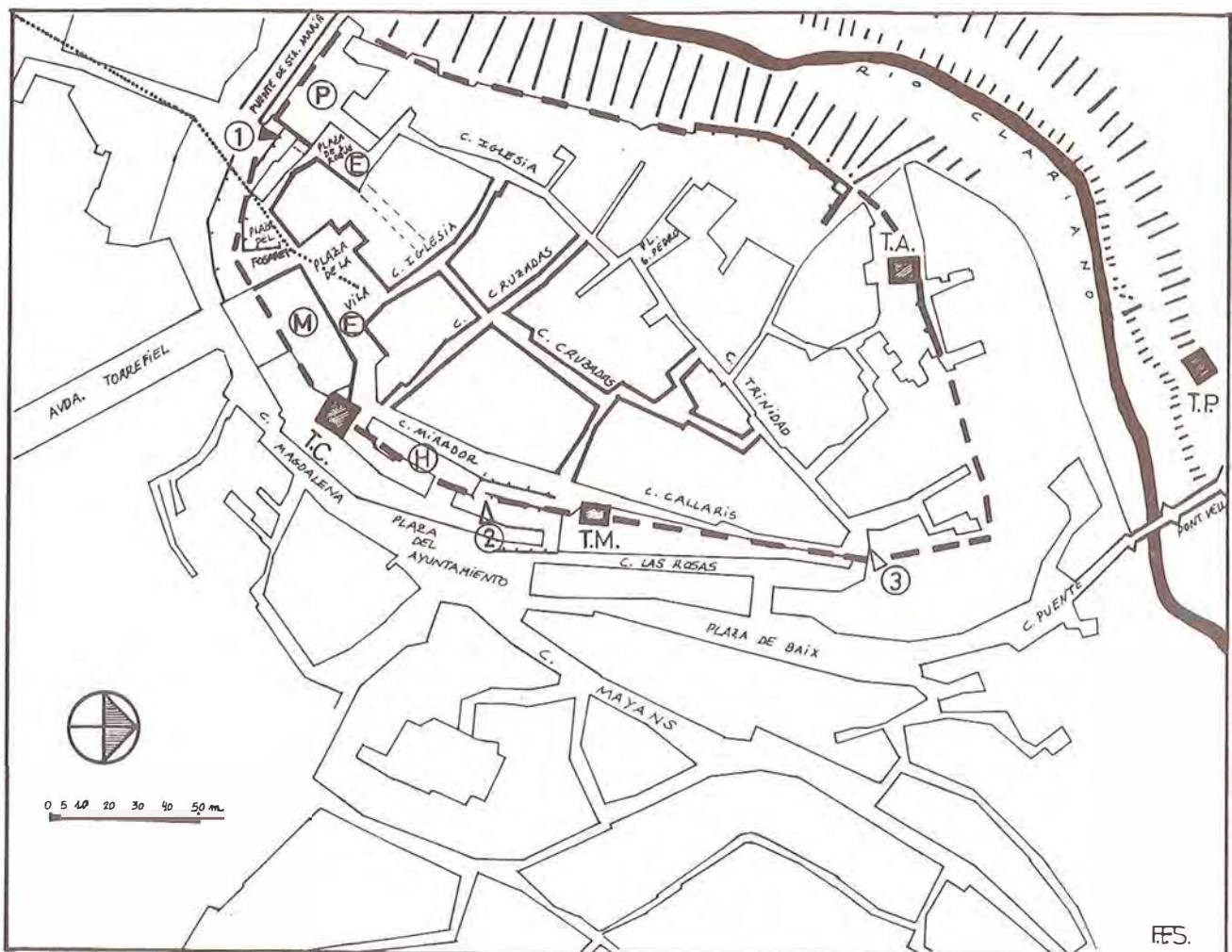
(17)—Un estudi històric i arquitectònic de l'edifici és el d'HURTADO, V.; PENARROCHA, J.; SANCHO, J. M.; TOMÁS, J. M.: «Palacio de la Duquesa de Almodóvar» *Catálogo de Monumentos y Conjuntos de la Comunidad Valenciana*. València, Conselleria Valenciana, 1983, vol. II, pp. 645-649.

(18)—BURNS, ROBERT IGNATIUS: *Jaume I i els valencians del segle XIII*. València, Ed. Tres i Quatre, 1981, pp. 103-141. Uns altres documents posteriors recollits en aquest mateix llibre parlen de noves reconstruccions de l'alcàsser i de la tanca murada.

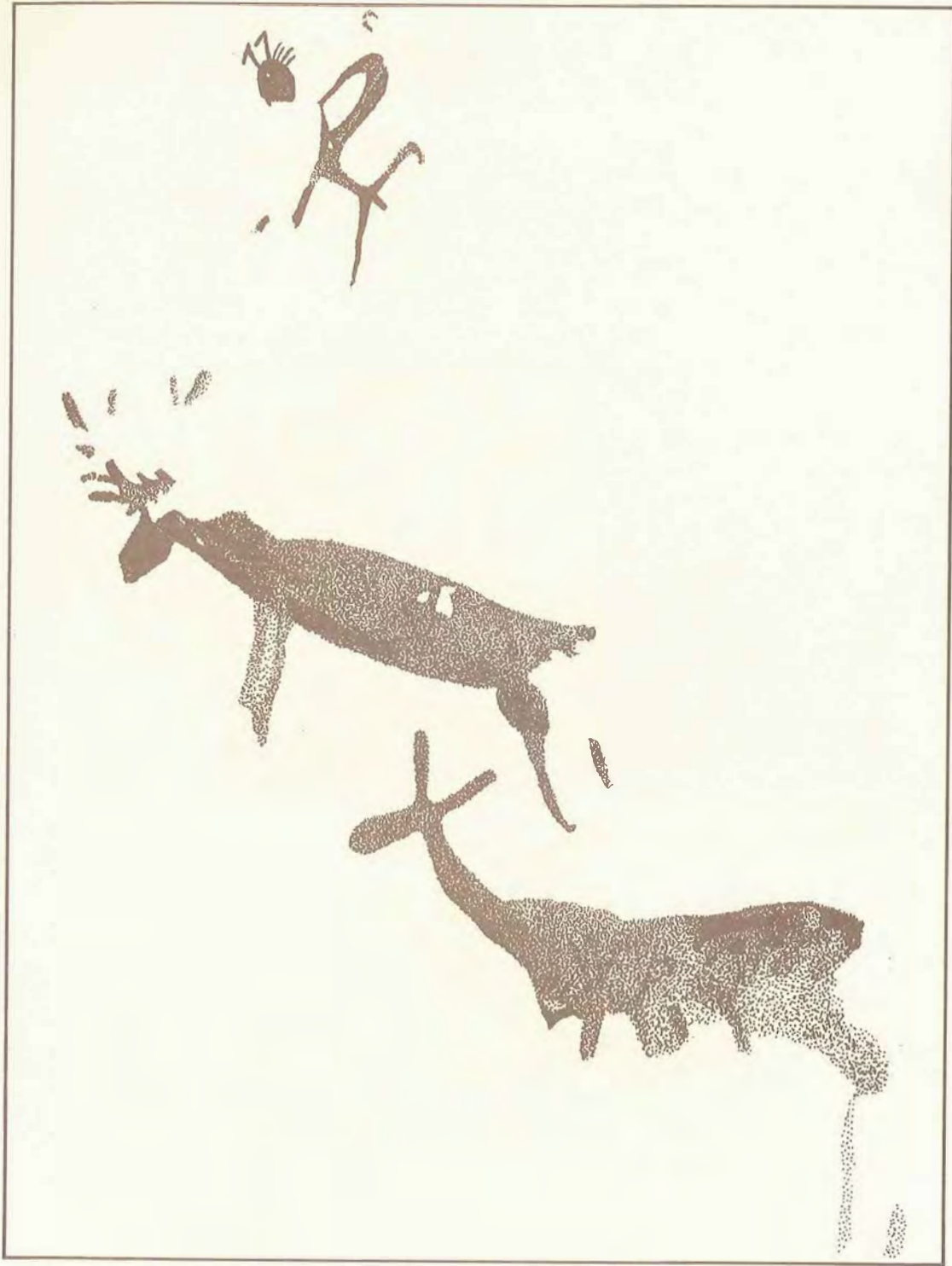
(19)—La descripció de les troballes es troba a RIBERA, AGUSTÍ: «La Vila: Cementeri Medieval i hàbitat islàmic (Avanç) i del mateix autor «La Vila d'Ontinyent, hàbitat islàmic».

(15)—Sobre aquest punt concret i sobre l'evolució general de l'urbanisme d'Ontinyent vegeu HURTADO, V.; PENARROCHA, J.; SANCHO, J. M.; TOMÁS, J. M.: «Barrio antiguo de la Vila (Incluye la Iglesia Arciprestal de Santa María)». *Catálogo de Monumentos y Conjuntos de la Comunidad Valenciana*. València, Conselleria de Cultura, Educació i Ciència de la Generalitat Valenciana, 1983, vol. II, pp. 625-641.

(16)—És notable el fet que fins a cinquanta-quatre anys després de la conquesta cristiana d'Ontinyent, fins el 1299, aquesta mesquita islàmica no es purifica i es declara temple cristià, HURTADO, V.; PENARROCHA, J.; SANCHO, J. M.; TOMÁS, J. M.: art. cit., pág. 628.

ONTJNYENT

Fiestas de la Purisima 1989

ESTUDIS I DOCUMENTS

V

ONTINYENT

1989

ESTUDIS I DOCUMENTS

SUMARIO

- Pròleg.**
Emili Casanova Pàg. 4
-
- Los balnearios de La Vall d'Albaida.**
José Luis García Pàg. 5
-
- Inscripcions romanes de la Vall d'Albaida.**
Josep Corell Pàg. 12
-
- El folklore musical. Importancia de La Vall d'Albaida en la música popular valenciana.**
Amparo Ranch Pàg. 15
-
- L'urbanisme musulmà d'Ontinyent.**
Francisco Franco Sánchez Pàg. 23
-
- Pintures rupestres en la capçalera del riu d'Ontinyent: La Balma de la Fabriqueta.**
Agustí Ribera Pàg. 28
-
- Nuestra primera red de alumbrado eléctrico: Introducción a su estudio en La Vall d'Albaida.**
Rafael Ferrero Terol Pàg. 34
-
- Onomàstica. De les casetes del terme d'Ontinyent.**
Josep Sanchis Pàg. 40
-
- El valencià a les publicacions periòdiques d'Ontinyent.**
Manuel Requena/
Fernando Lliso Pàg. 47
-
- Las fiestas en honor a San Blas en Montaverner.**
Ramón Fita Revert Pàg. 50
-
- La vida de otros tiempos: Un viaje de Ontinyent a Bocairent.**
Pedro Borja de Guzmán Pàg. 55
-
- «La crema de l'albarda»: Una tradició que perviu tot canviant.**
R. Benavent Pàg. 58
-
- Sobre les opinions lingüístiques del Dr. Borràs (Alfarrasí, 1890-València, 1976).**
Emili Casanova Pàg. 61
-
- Els motius en l'elecció dels cognoms a la Vall d'Albaida.**
M.ª Josep Penalba Nadal Pàg. 66
-
- Les fires d'Albaida i Ontinyent: Breu història d'un conflicte comercial al segle XVII.**
Luz Ortiz i Alfred. B. Sanchis Pàg. 69
-
- El teular de Santa Bàrbara d'Ontinyent.**
Josep Marian Pàg. 76
-
- El reg de la Vallseca.**
F. Galiana/
Josep Àngel Gironès Pàg. 81
-
- El emperador Carlos V y Ontinyent.**
Alfredo Bernabeu Pàg. 87
-
- La indústria ontinyentina des de finals del segle passat a la postguerra.**
Ismael Vallès Pàg. 91
-
- Economía social y el Ayuntamiento de Onteniente. Apuntes que comprenden desde la época inmediatamente posterior a la Constitución de 1876, hasta los albores del siglo XX.**
Alfredo Montés Alfonso Pàg. 94
-
- Llenguatges desapareguts.**
Nati Gramage/
M.ª José Micó Pàg. 101
-
- Las elecciones en Ontinyent durante la Segunda República.**
Josep Gandia i Calabuig Pàg. 106
-

EDITA: JUNTA DE FIESTAS DE LA PURISIMA - ONTINYENT.

DIRECCION Y COORDINACIÓN:
"La Nostra Terra" ASOCIACION CULTURAL DE ONTINYENT.

MAQUETA: Jaime Bernabeu.

IMPRESO: Gráficas Litomon,
ONTINYENT

La Nostra Terra no asume necesariamente las opiniones que en sus trabajos exponen sus respectivos autores.

Nuestra Portada

Pintura rupestre llevantina. Escena de caça. Abric de la Peña o del Barranc de les Coves (Moixent). (Calc del Servei Arqueològic Municipal d'Ontinyent.)

La Nostra Terra